

Field : Communication

Type : Review Article

Received: 13.09.2018 - *Accepted:* 05.11.2018

Tarihsel Gelişim Sürecinde Filistin'de Gazetecilik, Halkla İlişkiler ve Sosyal Medya*

Uğur GÜNDÜZ, Hanadi H.S. DWIKAT

İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Gazetecilik Bölümü, İstanbul, TÜRKİYE

Email: ugunduz@gmail.com, hdwikat@hotmail.com

Öz

Sosyal medyanın hayatımızda yerini alması sadece bireysel yaşantımızı değil aynı zamanda kitle iletişim araçları ve bu araçların çeşitli kurum ve kuruluşlar tarafından kullanılmasını da etkilemiştir. Teknolojinin gelişmesi ve yeni yöntem ve araçların ortaya çıkmasıyla halkla ilişkiler birimleri de basınla olan iletişimini bu yönde değiştirmek ve geliştirmek durumunda kalmıştır. Bunun en güzel örneği yaşadığımız dijital medya çağında ortaya çıkan sosyal medyanın halkla ilişkiler birimleri tarafından giderek daha fazla tercih edilmesi ve basın bildirimleri ya da reklamlar gibi geleneksel araç ve yöntemlerin yerini almasıdır. Çalışma kapsamında Gazetecilik, Halkla İlişkiler ve Sosyal Medya kavramlarının tarihsel perspektiften analizi ve Filistin'deki durumunun incelenmesi ve yorumlanması amaçlanmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Sosyal medya; sosyal medya platformları; Filistin'de geleneksel medya.

* **NOT:** Bu çalışma İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Gazetecilik Ana Bilim Dalı doktora programında Doç.Dr. Uğur Gündüz danışmanlığında Hanadi H. S. Dwikat tarafından başarıyla tamamlanan "Sosyal Medyanın Telekomünikasyon Sektörü Halkla İlişkiler Birimlerinde Kullanımının Önemi: Vataniye ve Cevval Şirketlerinin Sosyal Medya Profil Analizi" başlıklı doktora tezinden türetilmiştir.

The Historical Evolution of Journalism, Public Relations and Social Media in Palestine

Abstract

Social media not only affects our individual lives but also plays an important role on media and how media is utilized by such actors as companies, institutions and organisations. As the technology develops at a rapid pace with digital media tools and methods, the public relations departments recognize the obligation to keep up with the new developments and changes. One of the clearest repercussions of this has been materialized with the fact that public relations departments prefer to use social media in order to communicate with public and these conventional ways of press releases or advertisements yield to social media posts and releases. The aim of this study is to analyze the concepts of Journalism, Public Relations and Social Media from a historical perspective and to examine and interpret the situation in Palestine..

Keywords: Social Media; Social Media Platforms; Traditional Media In Palestine.

Giriş

Sosyal medyanın hayatımızdaki yeri ve önemi giderek daha da artmakta ve bu etki sosyal ilişkiler bağlamının da ötesine geçerek kurumsal hayatta da kendini göstermektedir. Sosyal medya geleneksel kitle iletişim araçlarını çevrimiçi ortama aktarılmaya ve değişime ayak uydurmaya zorlamaktadır. Geleneksel medya ile karşılaştırıldığında sosyal medya çok daha az maliyetli olup kurumsal şirketler tarafından daha fazla tercih edilmeye başlamıştır. İnsanlar sosyal medyayı geniş kapsamlı bir şekilde kullandıkları için bu durum şirketlerin halkla ilişkiler birimlerini hem kullanımı kolay hem de daha az maliyetli olan sosyal medya platformlarını kullanmaya itmiştir.

Filistin’de gazetecilik, halkla ilişkiler ve sosyal medya kavramlarını incelemek açısından öncelikle tarihsel gelişim sürecini incelemek gerekmektedir. Bu süreci incelerken günümüz sosyal medyasına gelmeden çok önce basım ve matbaa olgularından başlayarak günümüzün modern iletişim olguları olan halkla ilişkiler ve sosyal medya kavramlarına kadar uzanan süreçteki incelemede tarihsel sosyolojiye dayanan bir metodoloji uygulanmasına gerek duyulmaktadır.

Bu alandaki literatüre baktığımızda Özdalga’nın belirttiği üzere (Özdalga,2016:8) tarihsel sosyolojinin tarih ile sosyoloji arasında ortak bir girişimi temsil ettiği, belirli bir kuram ya da kavramlar seti ile değil, daha ziyade toplumların incelenmesinde hem yöntembilim ile ilgili meseleler hem de problemlerin çözümü hakkında genel bir yaklaşımla ilgili olduğu görülmektedir. İletişim araçlarının tarihsel dönemlerle ilgili incelemesinde iletişim olgusuna dair gelişimlerin toplumsal olgularla ilintisini kurmak ve bu araçlar üzerinden ilgili dönemin sosyolojik analizini ortaya koymak çalışmamızın başlıca amaçlarındandır.

Tarihsel süreçten bahsetmek gerekirse gazetecilik hatta matbaanın çok öncesine kadar gitmek gerekmektedir. Arap Dünyası kâğıt ve ipek üzerine tahtadan yapılmış kalıplarla baskı yapmayı Gutenberg matbaasının ortaya çıkışından çok önce biliyor olmasına rağmen İslam inancının figür ve resim basımını yasakladığı için İslam Dünyası’nın Arapça karakterleri basmada oldukça geç kaldığı gibi yanlış bir görüş hâkimdir. Londra’da bulunan İslam Medeniyetleri Çalışmaları Enstitüsü araştırmacısı Geoffrey Roper’a göre (Roper,2007:251) Arap Müslümanlar 15. yüzyıldan itibaren başta Kur’an sureleri olmak üzere metin basımı gerçekleştirmektedir. Roper’a göre erken dönemde basılan bu eserlerin altmış nüsha kadarı günümüzde Avrupa ve Amerika’daki kütüphane ve müzelerde bulunmaktadır. Sayısı bilinmemekle birlikte Mısır’da da çok sayıda eser bulunmaktadır.

Mısır’daki Fayyum Vahası’nda bugün çoğu Viyana Ulusal Müzesi’nde bulunan ve parşömen, kâğıt ve keten kumaşa basılı elli doküman bulunmuştur. Bazıları sararmış halde bulunan bu dokümanlar “arkaik görümlü kufi yazısından zarif Nakşi yazısına kadar değişen bir yazı türü yelpazesine sahiptir. Arap matbaacılığının Mısır’da uzun dönemli bir evrim geçirdiği ve çok sayıda zanaatkâr işe alındığı belirtilecek olursa doküman örneklerinden biri keten bir kumaşa basılmış olup diğeri Kuran’ın otuz dördüncü suresinin ilk altı ayetini içermektedir. (Mellor vd.,2011:29)

Bazı tarihçilere göre Arap dünyasında Arapça ilk matbu eser 1700’lü yıllarda Romanya Brasov’da basılmıştır ve ilk matbaa işletmesi 1706 yılında Halep’te açılmıştır (Suleiman,2009:79-91). Ardından "Al- Shamas Abdullah Zakher" 1734 yılında Lübnan’da ilk

Arapça matbaayı kurdu. Bu matbaa Kinshara'daki Deir Mar Youhanna'da yer almış ve 1734-1899 yılları arasında faaliyet göstermiştir. Bu basımevi Lübnan'daki ilk Arapça el yazması basan matbaaydı. Ancak genel olarak 1610 yılından itibaren kurulan ikinci basımeviydi. İlki, Lübnan'ın kuzeyinde bulunan aziz vadi yakınlarındaki Süryanice baskı yapan matbaaydı ve Quzhayya'daki Deir Mar Antonios'da kurulmuştur. Deir Mar Antonios'daki basımevi Ortadoğu'daki ilk basımevi olmuştur. (Zoghbi,2016)

Filistin ise matbaacılık konusunda ciddi değerlendirilmemesine rağmen dünyada önemli bir dini role sahiptir, zamanında kültür olarak da önemli bir role sahip olan ülkeydi. Bazı raporlara karşın matbaa Filistin'e 16. yüzyıl ortalarında gelmiştir. Filistin, uzun dönem Osmanlı İmparatorluğu tarafından yönetildiği için matbaanın gelişimi imparatorluktan ayrı olarak incelenemez. Filistin'e özel statü atfedilmesi kutsal toprak olan konumuyla ilişkilidir. Ekonomi ve sosyal organizasyonlar dini ilişkilerden oldukça etkilenmiştir. Filistin'de matbaanın yaygınlaşması neredeyse kırk yıl kadar sürdü. Çevre bölgelerdeki kadar yaygın değildi (Şam hariç, Şam'da baskı vardı ama Kudüs Mutassarıflığından daha yavaş bir hızda ilerliyordu). Filistin'de baskının gelişmesinin nedeni Filistin'in dini yapısından kaynaklanmaktadır, bu gelişim başlıca Yahudi ve Hıristiyanlar tarafından desteklenmiştir. Yahudilerin ibadetleri için İbranice basımevleri kurulmuştur. Zamanla Arapça ve Türkçe basımevleri açılmış ve hükümetlerin desteği sonucu gelişmiştir, bu da 19. Yüzyılın ikinci yarısında yayıncılığa önem verilerek yükselmesini sağlamıştır. (Suleiman,2009:79-91)

Misyonerler ve manastır yazıcıları dâhil matbaacıların listesi, Kudüs'te bulunmaktadır. Arapça baskılar özel olarak Kudüs'ün eski şehirleri Haifa ve Yafa'da bulunmaktadır. Ancak diğer kaynaklarda bu listeleri doğrulayacak bir bilgi bulunmasa da bu asgari bilgi Filistin'de baskı ve yayıncılığın yükselişini doğrulamayı mümkün kılmada önemli bir rol oynamaktadır. Bu matbaaların kurulması ve gelişme göstermesi Filistin'de ve büyük Kuzey Suriye ve farklı Avrupa kiliselerindeki misyoner hareketlerinin gelişmesine de katkıda bulunmuştur. (Encyclopedia Palestina,2014)

Avusturyalı keşiş Sebastian Frotechner, İmparator I. Joseph'in desteğiyle makine, mürekkep, baskı harfleri gibi gerekli ekipmanları 1846 yılında Avusturya'dan ithal etmiş ve bir işçi ve Fransisken kilise okulundan üç erkek öğrenci istihdam ederek Kudüs'te bir matbaa kurmuştur. Filistin'deki bu matbaa tarafından ilk yayımlanan kitap "Hıristiyan Eğitimi" idi ve hem Arapça hem İtalyanca olarak yayınlandı. Bir süre sonra matbaa denetçileri kullanılan yazı tiplerinin kalitesiz olduklarını gözlemlemişlerdir ve yazı tipinin "İstanbuli" (İstanbul toplantisı) olarak bilinen yazı fontuyla değiştirilmesi kararlaştırılmıştır. Fransisken rahipleri, zamanla daha modern baskı malzemeleri geliştirerek taş baskı tekniği dâhil olmak üzere matbaalarını geliştirdiler. Kudüs'teki varlıklarını sürdürebilmek ve basım işleri yapabilmek için gereken tüm aletleri Filistin'den sağlamışlardır. (Suleiman,2009,79-91)

Sadece bibliyografik listelere göz atarak matbaalarda nasıl Arapça, Türkçe, Ermenice, Yunanca, Fransızca ve İtalyanca kitaplar yayımlandığı hayranlıkla gözlemlenebilmektedir. Bu kitaplar çok çeşitli konuları kapsamaktadır. 1876 yılında Kudüs'te "Al-Mamounia Press" olarak bilinen bir matbaa bulunmaktaydı. Aynı yılda Osmanlı hükümeti tarafından oluşturulan resmi gazete, "Al-Kudüs Al-Sharif", hem Arapça hem de Türkçe olarak yayımlanmıştır. Kaynaklar gösteriyor ki, Kudüs'te ki tüm bu matbaalara ek olarak, 1892 yılında Arapça, Türkçe, Fransızca ve Rusça fontları kullanan, Martin Lasfou tarafından kurulan "Mübarek Lasfou Press" adında matbaa kurulmuştur. 1892 yılında, Kudüs'te, Doumani ailesinin bir

üyesi, Arapça, Türkçe ve Fransızca fontları kullanan “Doumani Press”i kurdu. 1892 ve 1894 yılları arasındaki dönemde Alphonse Antoine tarafından Arapça, Türkçe ve Rusça fontlarını kullanarak “Al- Vataniyeh” adında bir matbaa kurulmuştur. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Yaghi,1981:77)

Jurji Habib Hananiyya’ a ait “Hananiyyah Matbaası” 1894 yılında kurulmuştur. Dönemin hükümetinin ona lisans vermeye niyeti olmadığını bildiği için, resmi bir lisans elde etme işlemlerine önceden başlamıştır. Onun matbaası diğerlerine göre modern ve Arapça, Türkçe ve Rusça fontları kullanarak farklı dillerde yayımlanmıştır. Hananiyyah 1908 yılında, Filistin’de muhtemelen ilk özel Arapça gazete olan “Al- Kudüs” gazetesini kurmuştur. Tarihçiler Filistin’deki Yahudiler tarafından kurulmuş matbaa sayısındaki artışın nedenini Avrupa’dan Filistin’e göç eden Yahudilere ve Siyonist hareketin emeli olan Yahudiler için İbranice dilini basım yoluyla canlandırmaya dayandırmaktadır. Hıristiyan matbaası, kiliselerin Osmanlı Devleti’nin bir tehdit olarak görmediği dini kitapları basması sonucu olarak gelişmiştir. O dönemde en önemli matbaa muhtemelen "Suriye Yetimhane Matbaası (Syrian Orphanage Press)" olarak görülmekteydi. Bu matbaa bilgi verici ve edebi eserler basmada öne çıkıyordu ve yazar Halil Beidas tarafından düzenlenen “Modern Gems” adlı dergiyi de yayımlıyordu. Matbaa, en iyi ekipman ile kurulmuştu, kalite açısından ekipman ve araçları ile Beyrut’taki en iyi matbaa olarak bilinmekteydi. Arapça ve yabancı fontları, iplik dikiş, baskılama ve kesme aletlerini kullanarak basıyordu. İki büyük ve üç de küçük baskı makinesi bulunmaktaydı ve bu makinelerin hepsi buharla çalışmaktaydı. Bu matbaa üstün baskı, doğruluk ve yaratıcılık özelliğiyle bilinmeye başladı. Hayfa, Nazareth, Yafa ve Kudüs genelinde olduğu gibi Filistin içindeki çeşitli şehirlere ek olarak Mısır, Halep, Beyrut, Şam ve Trablus (Suriye) gibi çeşitli yabancı kaynaklardan gelen sipariş sayısı bunun kanıtıydı. Bu matbaa, birkaç Alman dergi ve gazetesi ve sayısız kitap ve ticari belgeler yayımlamıştı ve Beyrut’ta sadece bir ya da iki matbaa onunla yarışabilir durumdaydı. (Yoush’a,1974:32)

Tarihçiler bu dönemde matbaaların Filistin’deki toplumun ve yayıncılığın ilerlemesi konusundaki önemi hakkında hemfikirdir. Kitaplar ve diğer yayınlara yüksek talep olması, on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde Kudüs’te kurulan matbaaların sayısının on bire ulaşmasına kanıt olarak gösterilebilir. Yayımlanan kitapların çeşitliliği ve dağıtım miktarı, Filistin’deki milliyetçi hareketin yeni eğitim ve kültür anlayışındaki değişimi işaret etmektedir. Bu matbaalar aynı zamanda bütün Osmanlı vilayetlerindeki reform ve modernizasyon hareketinin inşasındaki öneme de işaret eder.

Kudüs üç semavi dinin merkezi olduğundan, Kudüs’teki matbaaların kurulmasından sonra, Filistin’deki basımın ilk döneminde dini yayınlar baskındı. İnsanların okur-yazarlık ve kitaplarla ilişkisi neredeyse yoktu. Bu nedenle yayıncılık on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısına kadar mevcut çevrelerin ötesine gitmedi. Bu durum bazı çevrelerde yenilik ya da reform diyebileceğimiz hareketlerin gerçekleşmesi gerektiği anlayışını yarattı. Söz konusu çevrelerin vizyonu ve savunulan reformlar dönemin siyasi, ekonomik, kültürel ve sosyal dergilerinde ortaya koyulmuştur. Bu reformlardan beklenti, devleti sistemin modernizasyonu için kendi bakış açılarını kabul etmeye zorlamaktı. Reformlar aynı zamanda Arap milliyetçi hareketi ve onun giderek daha açık hedefleri ve açık sosyal ve kültürel söylemlerinin gelişimine karşı bir tepki olarak ortaya konmuştur.

24 Temmuz 1908 tarihinde anayasanın ilanından sonra gazetecilik birincil ve en etkili araç oldu ve bu alanda istihdam yapıldı. Gazetecilik Filistinliler tarafından Osmanlı hükümetinin

inandırıcılığının sınındığı ve anayasaya uygun olarak hareket edip etmeyeceğinin teminatını ve izdüşümlerini görebilecekleri bir mecra olarak görülmüştür. Filistin halkı anayasanın ilanını ifade özgürlüğü ve eleştirinin mümkün olduğu yeni bir dönemin başlangıcı olarak ele almıştır. Yeni anayasa ile birlikte herhangi bir vatandaş basımdan bir gün önce bölge savcısına bildirerek ve eskiye göre çok daha kolay bir şekilde izin alarak gazete yayınlama hakkına sahip olmuştur.

1908-1914 arasında Filistin'de matbaacılık ve yayıncılığın gelişimini etkileyen faktörler yakından incelendiğinde bunun reform ve modernleşme çabasının bir ürünü olarak ortaya çıktığı görülmektedir. Gazetelerin sayısında ve baskı makinelerinin üretim kapasitesindeki artış okul sayısındaki artış ve genişleme taleplerinin karşılanmasına katkıda bulunmuştur. Bu faktörler Filistin'de toplumsal bilincin yayılmasını ve milliyetçi hareketleri de desteklemiştir. Bu destek aynı zamanda komşu Arap ülkelerinde meydana gelen deneme yanılma sonucu gerçekleşmiş kazanımlarının bir sonucu olarak ortaya çıkmış ve Filistin deneyimine de katkıda bulunmuştur. Eğitim anlayışındaki değişim ile birlikte dini okulların rolünde bir değişiklik olmuş bu değişimle birlikte dini yayma amacıyla mezun olan öğrencilerin yerini vatanseverlik, bilim ve çağdaş milliyetçilik konularında vaaz veren öğrenciler almıştır. Dış dünya ile kurulan bu entelektüel bağlantı ve eğitim alanındaki yenilikler Filistin gazeteciliği üzerinde olumlu bir etki yaratmıştır. Gazetecilik önceden “makale adabı” ve “haber adabı” üzerinden tanımlandığı için gazeteler artık haber, kısa haber, anlatı ve kafiye gibi yeni gazetecilik stilleri kullanmaya başlamışlardır. Ayrıca bunların yanı sıra haber ve haber analizi, mülakat, araştırma raporu gibi diğer yazı türleri de ortaya çıkmıştır. Yazarlar halka haber sunma konusunda bu yeni araçları kullanarak güçlerini anlamaya başlamışlardır. (Suleiman,2009:90)

Gazetelerin görünürlüğünün artması, yayımları ve matbaa sayısındaki artış, yeni orta sınıfın yükselişinde kullandığı önemli ifadelerden biri olmuştur. Yeni kültüre ve günlük gazetelerin içeriğine ait kelime, ifade ve anlamlar yayıncılık sayesinde şekillenmiştir. İnsanlar; işçi hakları, imalat, sosyal sınıflar ve sınıf mücadelesi, devrim, savaş, barış, siyaset, insan yaşamı ve dil ilişkisi, gelenekler, yanılısamalar, sosyal değerler, sosyal bilimlerde araştırma, evrim araştırması ve bilimsel teoriler gibi o dönem için çok yeni olan kavramsal ifadeler hakkında basın yoluyla bilgi sahibi olmuştur.

Birinci Dünya Savaşı kıvılcımlarının 1914 yılında alevlenmesiyle gazeteler durma noktasına gelmiş, çalışan baskı makineleri durmuş ve presler paslanarak kâğıt tomarları yavaş yavaş tozlanmaya başlamıştır. Akabinde kademeli olarak matbaalar depolara dönüştürülmüş ve yalnızca kilise, manastır ve Hıristiyan matbaaları işletilmeye devam edilmiştir. Savaşın sonunda Osmanlıların yenilgisiyle, Filistin yeni bir dönemin içine girmiş ve Filistin kültürel uyanışı kendi iç dinamiklerine yönelerek gazetecilik odaklı bir anlayışa geri dönmüştür.

1. Arap Ülkeleri ve Filistin’de Gazetecilik Faaliyetleri

Medya, kamuoyunu etkilemede önemli bir rol oynamaktadır ve böylece siyasi, sosyal ve ideolojik görüş ve pozisyonların şekillenmesinde önemli bir yer tutar. Zaten birçok editör sadece yazar değil aynı zamanda filozof ve politikacılardan oluşmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasından sonra Fransız ve İngiliz sömürgeciliğinin başlaması ile

Orta Doğu ve İslam coğrafyasında ilk başta Avrupalı sömürgeciler daha sonra da yerli halkı tarafından desteklenen yeni bir basın anlayışı ortaya çıkmıştır.

Avrupalılar, özellikle de Fransızlar, Fas, Cezayir, Tunus, Suriye ve Lübnan'da basın faaliyetleri yürütmüştür. İngilizler Mısır'da mevcut olan basın kuruluşlarının yerine yenilerini getirmek yerine olanları kontrol altında tutmayı tercih etmiştir. Mısır'da iki dünya savaşı sırasında birçok siyasi parti kurulmuş ve ülkenin bağımsızlığı için milli gücü ifade eden basın organları kurulmuştur. 1908 yılında ortaya çıkan Filistin basını ise içinde bulunduğu siyasi baskılar nedeniyle Birinci Dünya Savaşı sonrasında yeniden ortaya çıkamamıştır.

Filistin basınının en büyük endişesi İngiliz sömürge politikası ve Filistin'de kök salan ve Filistin'i Yahudi anayurdu olarak tayin etmek için yayınlanan Balfour Bildirisi'ne hizmet eden Siyonist hareket olmuştur. Yerel basın üzerindeki sömürge sansürü özellikle ikinci dünya savaşı sırasında daha kısıtlayıcıydı.

1945'ten itibaren basın, Filistin'de ulusal bağımsızlık için mücadelenin ayrıcalıklı enstrümanı haline gelmiştir. Genellikle gazetecilerden oluşan milliyetçiler, sömürgeci yetkililerinin elinde hapsedilme, işkence ve sürgün gibi acımasız muamelelerin her türlüsüne maruz kalmıştır. Gazeteleri askıya alınmış veya yasaklanmıştır. Başta Filistin olmak üzere Arap Basını, sadece sömürgecilerin boyunduruğu altına girmemiş aynı zamanda 1948 yılında ortaya çıkan İsrail devletiyle de karşı karşıya kalmıştır.

Arap ülkeleri ve Filistin'deki gazeteler devlete ait olanlar (Mısır'daki Al-Ahram gibi yarı-resmi gazetelerle birlikte), sahibi siyasi parti olanlar ve bağımsız basın olmak üzere üç kategoriye ayrılabilir. Özel sektöre ait gazetelerin çok azında editoryal bağımsızlıktan söz edilebilir. Bu gazeteler siyasi çıkarlar peşinde koşan ve nüfuzunu artırmaya çalışan zengin bireylere aittir. Çok az sayıda gazete 19. yüzyılda özel kişi ya da aileler tarafından yayımlanmıştır. Bunlar da sadece Mısır, Suriye, Lübnan ve Fas'ta görülmüştür. Halil Khuri 1858 yılında Beyrut'ta "Hadikat el-Akhbar"ı bastırması; "Wadi al Nil" ve "Ahram", sırasıyla, 1867 ve 1876 yılında Mısır'da ortaya çıkmış ve "Magrib" 1889 yılında Fas'ta basılmıştır. (Rugh,1979:6)

Saygın bir Arap basın tarihçisi olan Philippe de Tarrazi, en eski Arap gazetesinin "At-Tenbih" olduğunu ve 1800 yılında Napolyon'un Mısır Seferi sırasında verdiği emir üzerine çıkarıldığını belirtmiştir. Tarihçilere göre Fransız General Jacques-François Menou "At-Tenbih" gazetesini kurmak için Kasım 1800'de bir kararname yayımlamıştır. Editör olarak Mısır'da bulunan Fransız misyonundaki bilim adamları tarafından gözetim altında tutulmak üzere İsmail Al-Kasab atanmıştır. Gazete ayrıca Fransa ile ilgili konulara yoğunlaşmıştır. Her ne kadar Napolyon bu gazetenin basılması için planlar yapmış olsa da araştırmalar söz konusu gazetenin bekleneni hiçbir zaman karşılamadığını göstermektedir. Sonuç olarak meydana gelen siyasi gelişmeler ve güvenlik sorunları bu projenin uygulanmasına izin vermemiştir. Iraklı El-Muraikh dergisinin yayıncısı, Razzouk Issa 1934 yılında kaleme aldığı makalesinde ilk Arapça gazetenin 1816 yılında Bağdat'ta çıkarılan Al-Irak Gazetesi olduğunu ve Osmanlı Veli Davut Paşa Al-Karkhi tarafından yayımlandığını iddia etmiştir. Magrib'te bazı medya araştırmacıları 1847 yılında Cezayir'de yayımlanan Al-Mubasher'i ilk Arapça gazete olarak adlandırmaktadır. Öte yandan genel kabul görmüş bir kanı da düzenli olarak yayınlanan ilk Arapça gazetenin 1828 yılında Mısır'da Muhammed Ali Paşa tarafından yayınlanmış olan Al-Waqa`e al Misriyyah olduğudur. Popüler Arap basınının ortaya çıkışı iyi eğitilmiş ve sosyal

reformcu kişiler tarafından gerçekleştirilmiştir. İlk Arapça popüler gazete, 1855 yılında Rızkallah Hassoun El-Halabi tarafından İstanbul'da yayınlanan Mirat Al-Ahwal (Olayların Aynası)'dır. Bu gazeteyi kısa bir süre sonra 1858 yılında Lübnan'da Halil El-Khoury tarafından yayınlanan Hadiqat Al-Akhbar (Haber bahçesi) takip etmiştir. (Mellor ve diğerleri,2011:46)

İlk Arap gazetesi-ilk süreli yayın niteliği taşıyan gazete Araplar tarafından 1816 yılında Bağdat'ta Arapça ve Türkçe yayınlanmaya başlayan "Jurnal al Irak" oldu. Daha sonra Arap gazeteleri 1820'lerde Kahire'de yayınlandı; bunu Cezayir'de 1847 yılında yayınlanan gazete takip etti, sırasıyla 1858 yılında Beyrut, Tunus 1861, Şam 1865, 1866 yılında Trablus (Libya), San`a 1879, Kasablanka'da 1889'da, Hartum'da 1899'da ve Mekke'de 1908'de yayınlanan gazeteler bu konuda öncülük yapmıştır. İlk Arapça günlük gazete 1873 yılında Beyrut'ta yayınlandı. (Rugh,1979:2)

Her ne kadar kontrol derecesi ülkeden ülkeye farklılık gösterse de Arap hükümetleri genel olarak -özellikle herhangi bir kurulu düzene karşı bir tehdit olarak algılanması söz konusu olabilecek- siyasi söylem ve aktiviteleri kontrol altında tutmaya çalışmışlardır. Ayrıca sansür ve baskı gibi daha belirgin yöntemlerin yanı sıra bürokrasi ve yasal unsurlar aracılığıyla da ifade özgürlüğü kısıtlanmıştır.

2. Filistin'de Gazetecilik Olgusu

Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru yavaş yavaş sona yaklaşan Osmanlı döneminin sonunda, gazetecilik kurulan siyasi otoriteye itaat ve saygı ilkelerine göre siyasal sınıf ve nüfusun geri kalanı arasındaki ilişkiyi düzenleyen geleneksel sistemin sınırlarının ötesine geçememiştir.

Sadece 1908'lerden itibaren Genç Türklerin baskısına cevap olarak yasal ve siyasi sınırlamalar Mısır, Suriye ve Irak'ta gelişim için bağımsız basına izin veren gazetelerin kurulmasıyla kaldırılmıştır. Örneğin, 1909'da Mısır'da 144, Kahire'de 90 ve İskenderiye'de 45 tane gazete ve yorum vardı. Bu basın, her zaman Türk hâkimiyeti bağlamında ulusal Arap vicdanının ilerlemesi için önerilen genç yazar ve siyasetçiler tarafından canlandırılırdı. (Essoulami,2016)

Filistin basını, üçüncü dünyanın 'kalkınma gazeteciliği' modelini benimsemiştir, bu sayede, kitle iletişimini de içeren bütün ulusal kaynaklar özgürlük ve ulus kurma çabaları için seferber edilmiştir. (Shinar ve Rubinstein,1987:9)

Filistin'de yaygın Arapça basın genelde Osmanlılar tarafından bastırılmış olan bireylerin elindeydi. Filistin'in İngilizler tarafından işgal edilmesinin ardından İngiliz ve Siyonistler tarafından Filistin'de bir Yahudi devleti kurulması korkusu 1919'da yaygın bir basın kurulmasını sağlamıştır. Söz konusu basın 1929 yılında meydana gelen "Ağlama Duvarı Ayaklanması" (Thawrat Al-Borrak) sonrası ivme kazanmıştır. İngilizler bu basını doğrudan kontrol etmeyi başaramamışlar fakat bunu Yahudi ve Filistinlileri birbirine düşürerek yapmaya çalışmışlardır. Filistin gazete ve dergileri bağımsızlık çağrısı yapmana önemli bir rol

üstlenmiştir. Tüm bu gazete ve dergiler ıslahat ve değişime odaklanmış olan siyasi makale, şiir ve benzeri edebi ve entelektüel alanlara yönelmiştir.

Filistin basını mücadelecî yönüyle tanınmaktadır. İsrail'e karşı başlayan mücadele döneminden beri bu mücadelecî gazetecilik anlayışı Filistinlilerin en etkili silahlarından biri olmuştur. Bu yönüyle Filistin basını işgalci güçlere karşı gazete ve radyo gibi medya araçlarını kullanarak Arap dünyasının dördüncü büyük basını olmuştur. Filistin basını siyasi, sosyal ve askeri birçok durumlardan etkilenen çok farklı aşamalardan geçmiştir. Osmanlı döneminden itibaren ele alındığında Filistin basınının beş dönem altında incelendiği görülmektedir:

3. Osmanlı Yönetimi Döneminde Yayınlanan Gazeteler (1876 - 1918)

Filistin'de gazeteler ilk defa Osmanlı egemenliği altında çıkmıştır. "El Kudüs El Şerif" 1876 yılında Osmanlı hükümetinin gözetiminde hem Arapça hem Türkçe dillerinde yayınlanan ilk gazetedir. Türkçe ve Arapça dillerinde yayınlanan bu gazete hükümetin fermanlarını, yönetmelik ve emirlerini yayımlanmıştır. Bu gazetenin Arapça editörü Ali Rimawi ve onun asistanı Raqib el Hüseyin'dir. El Kudüs El Şerif ülkenin aylık yayın yapan resmi gazetesidir ve 4 sayfa olarak yayımlanmıştır. Birinci Dünya Savaşının başlarına kadar Filistin'de gazete sayısı 36'ydı (Politik, edebi ve çizgi roman). "Ghazal" gazetesi aynı yıl Kudüs şehrinde yayımlanmıştır. Ve bu resmi olarak Ali Rimawi tarafından düzenlenmiştir. (Turban,2010:10) Mustafa Khabha (Khabha,2004:50) "Gözaltında" adlı kitabında birinci ve ikinci dünya savaşında Filistin'de çalışan aralarında 233 Filistinli gazetecinin bulunduğu ve politika haberleri yapan 253 gazeteciden bahsetmektedir. Filistin'de ilk gazetelerden biri, (Al-Nafir Al Othmani) 1908 yılında Mısır'da kurulmuştur. (Adeb,1960:217) 1908 yılında Kudüs'te yayınlanan siyasi gazeteler, "El-Kudüs", "Es- Suhuf", "El-İnsaf", "En-Necah" ve "En-Nefir" ve 1907 yılında Haifa şehrinde yayınlanan "El Karmel" ve 1909 yılında Yafa'da yayınlanan "El-İtidal", "El-Ahbar" ve "El-Usbuiyye" ve 1911 yılında Joseph ve Essa Al-Essa kardeşler tarafından çıkarılan "Filistin" gazetesi, 1914 yılında "El-Munada" "El-Menhel" adlı edebiyat gazetesi gibi gazeteler Osmanlı Yönetimi altında basılmış gazetelerdir. (Tarban,2009)

1906-1914 yılları arasında 14 edebiyat dergisi yayımlanmıştır. Bunlardan dört tanesi okullar tarafından hazırlanmış ve Halil Sakhakini tarafından bastırılmıştır. Halil Sakhakini Filistin'in en önemli yazarlarından biridir. Tüm bu gazete ve dergi yayınları İstanbul'daki Maarif ve İçişleri Bakanlığı tarafından düzenlenmekteydi ve denetlenmekteydi. 1976-1980 yılları arasında çıkarılan gazete ve dergi sayısı yaklaşık otuzdur. En son gazete, Beerşeba'da dördüncü ordu komutanı Cemal Paşa'nın emriyle Eylül 1916'da Desert Comics (Al-Sahra` Al-Musawra) adıyla Eylül 1916'da yayımlanmıştır. (Tarban,2016) Abu Harb'a göre (Abu Harb,2015) aşağıdaki tablo Kudüs kentinde kurulan gazeteleri göstermektedir.

Şekil-1. Kudüs'te çıkan gazeteler (Abu Harb,2015:394)

Gazete	Yıl	Şehir

El Kudus El Şerif	1876	Kudüs
Ghazal	1876	Kudüs
El Asma'i	1908	Kudüs
El Ahlam	1908	Kudüs
Bayt al-Makdis	1908	Kudüs
Edek al-Sayah	1908	Kudüs
Başir Falastin	1908	Kudüs
El Insaf	1908	Kudüs
En Najah	1908	Kudüs
El Bubul	1908	Kudüs
Et Tair	1908	Kudüs
Munabeh Alamwat	1908	Kudüs
En Nefir	1908	Kudüs
Bakuret bani Sehun	1909	Kudüs
El İtidal	1910	Kudüs
Adustur	1910	Kudüs
Raid anajah	1910	Kudüs
El Munadi	1912	Kudüs
El Menhel	1913	Kudüs
Alkudus alşarif	1913	Kudüs

3.1 İkinci Aşama: İngiliz Mandası Altında Filistin Basını (1918 - 1948)

Filistin'de Arap günlük gazeteleri Lisan Al Arab'ın (Arapların Sesi) ortaya çıkmasıyla ilk kez İngiliz mandasının ilk günleri boyunca 1921'de yayınlanmaya başlamıştır. Osmanlı yönetiminin son on yılı boyunca ortaya çıkan günlük esaslara dayanmayan edebiyat ve siyasi

dergilerden dini kitapçıklar arasında değişen 30 yayın söz konusu günlük gazetelerin habercisi niteliğindedir. 1919 ve 1948 yılları arasında Filistin'de 241 dergi ve gazete yayınlanmıştır. Bunlardan 41 tanesi Arapça yayınlanmıştır fakat sahipleri yabancıdır. Bunlardan beş tanesinin sahibi Arap kökenlidir ama yabancı dilde yayın yapmışlardır. İngiliz mandası İngilizce dilinde "Yeni Filistin" gazetesini yayınlamıştır. (Tarban,2016)

1911 yılında Hayfa kentinde, Issa Davud El-Issa tarafından çıkarılan "Filistin Gazetesi" en önemli ve yaygın olan gazete kabul edilmiştir. Başlangıçta, "Filistin" haftalık yayımlandı, daha sonra 8 sayfalık günlük yayınlanan gazete olmaya başlamadan önce haftada iki kez yayımlandı. Yafa'da yayın hayatına başlamasından 11 yıl sonra 1929'da artık günlük bir gazete olan Filistin, Nashashibi ailesinin ılımlı görüşlerini yansıtırken 1934'te Kudüs'te yayın hayatına başlayan "A-Difa'a" (Koruma) gazetesi Husseini ailesinin İngiliz ve Yahudi karşıtı radikal fikirlerini temsil etmiştir. 1967 yılına kadar piyasada en iyi Filistin gazetelerinden biri olmuş; şair ve yazarların Filistin'in kültürel gerçekliğini yansıtmalarına izin vermiştir. (Shinar ve Rubinstein,1987:3) İngiliz mandası altındaki Filistin basını birkaç gazetenin kapatılmasının yanı sıra ne yayınlandığının kontrol edilmesi adı altında eziyet ve aşırı zulüm ile karşı karşıya kalmıştır.

3.2 Üçüncü Aşama: Mısır ve Ürdün İdareleri Döneminde Filistin Basını (1948-1967)

Bu dönemde 18 yeni gazete basılmıştır. Mevcut gazetelerin çoğu kapatılırken iki ana gazete olarak "Al-Kudüs / Kudüs" ve "Al-Dostour/Anayasa" birleştirilmiştir. Üç önemli gazete "Al-Kouds/Kudüs", Al-Difaa/Savunma ve "El-Cihad" ilk kez yayınlanmıştır. Gazze'de ise "Filistin Haberler" adında bir gazete yayınlanmıştır ve 1952 yılında "Gelecek Zaman" asında bir gazete yayınlanmıştır ama bu gazete 1956 zorunlu olarak kapatılmıştır. (Shinar ve Rubinstein,1987:4)

1940'larda Filistin'de üç günlük, on haftalık ve beş tane de üç ayda bir çıkan 18 bülten ortaya çıkmıştır. Onlar, 1948 savaşı boyunca Ürdün kontrolü altında olan (daha sonra İsrail kendisine bağladı) Doğu Kudüs'e taşınmıştır. Sonraki yirmi yılda, krallıkta Filistin milliyetçi akımları arasında daimi anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştır. Sıkı hükümet kontrolü krallığın birleştirme politikası ve İsrail'e karşı zayıflığı yüzünden basın eleştirisine maruz kalmıştır. 1960'ların ortasında, Ürdün hükümeti ve Filistin basınının tartışma süreci basını yeniden organize etmek için tasarlanan iki hükümetin yönergelerinde zirveye ulaşmıştır. Birleşme süreci yeni günlük gazeteleri de üreterek başladı: Amman merkezli A-Dustur Filistinli "Filastin" ve Ürdünlü "Al Manar" 'ün birleşmesiyle; Al Kudüs (Kudüs) ise kıdemli "A Difa'a" ve "Al Jihad" ın birleşmesi sonucu ortaya çıkmıştır. 1955'te Kudüs'te kurulan Al Jihad 1948-1967 Ürdün yönetimi boyunca Batı Şeria'da kurulan tek gazeteydi. Altı gün savaşı basının yeniden organize edilmesine ara verirdi. A-Dustur Batı Şeria'da yayınlanmaya devam etmedi ve bu tarihten sonra şimdiye kadar gelişmemiş Ürdün basınına katıldı. Al Kudüs birleşmesi gerçekleşmemiş ve onun yerini bu kez Amman'da A-Difa'a'nın yenilenmiş baskısı almıştır. Kudüs'te yazı işleri ile ilgili ofisleri bulunan üç günlük gazete, Batı Şeria'da 1960'ların sonlarından beri yayınlanmaktadır. Al Kudüs savaştan sonra yayınlanan ve 1968'de başlangıcından beri Ürdün politikası tarafından desteklenen ilk gazetedir. Al Kudüs gazetesi üç buçuk yıl boyunca işgal altındaki Batı Şeria'da basılmış olan tek gazetedir. Shinar ve Rubinstein,1987:4)

3.3 Dördüncü Aşama: İsrail İşgali Altında Filistin Basını (1967-1994)

1967'den sonra, Filistin basını kalabalıkları İsrail işgaline karşı duygusal olarak hareketlendirmeyi amaçlayan bir direniş basını olmuştur. Bu dönemde Filistin'de sekiz kadar silahlı hareket ortaya çıkmıştır. Her birinin kendine ait dergi, gazete ve kendi yayın merkezleri vardır. Bu durum devrimi destekleyen siyasi edebiyatın da yayılmasına yol açmıştır. Silahlı hareketler arasında " Hamas", "Fetih", "Filistin Kurtuluş Halk Cephesi", "Demokratik Cephe" gibi direniş hareketleri bulunmaktadır.

İsrail'in Filistin'i işgalinden sonra, Filistinli gazete, dergi ve radyo istasyonlarının çoğu Lübnan, Mısır ve Suriye gibi komşu ülkelerde Filistin'in dışında basılmaya başlamıştır. Aynı zamanda İsrail yönetimi Filistin kamuoyu üzerinde güçlü bir etkiye sahip 34 gazeteyi kapatmıştır. Bu dönemde çıkarılan gazeteler arasında "Siyasi Bayader", "Al-Nahar / Gün" ve "Al- Darb / Trail" vardır. Mandanın başından bu yana, Siyonist rejim (düşman) "Al-Amel / İşçi" ve "Hakikat Al Amer" gibi Arapça gazetelerin yayınlanması yoluyla Filistin kamuoyunu etkilemeye çalışmıştır. Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ), Fetih fraksiyonunu desteklemiş olan Al-Fajr Al-Arabi ve daha radikal fraksiyonları desteklemiş olan A-Sha'ab 1972'de ortaya çıkmıştır. (Talhami;2007:309)

Diğer yayınlar ise 1973 Kasım Savaşı öncesinde genellikle periyodik yayınlar kapsamında çıkmaya başlamıştır. Edebi Dergi Al-Bayader, haftalık komünist ideolojiye sahip A-Tali'a tarafından ilk kez 1978'de basılmıştır. Buna ek olarak gelecek dört yıl içerisinde ikisi iki haftada bir çıkan solcu Al-Shir'a ve aylık komünist dergi Al-Kitab, dördü FKÖ'nün çizgisinde milliyetçi tutuma sahip Al- Osbua` Al-Jadid, Al-Awdah, Al-Wahda, and daha radikal olan Al-Mithaq olmak üzere 6 yayın çıkarılmıştır. 1986'da Al-Mithaq'ın günlük olarak basılması için teşebbüs edilmiş fakat daha sonra dergi tamamen kapatılmıştır. 1987'de Ürdün yanlısı An-Nahar gazetesi günlük olarak basılmaya başlamıştır. (Talhami;2007:220)

Üç tane günlük, altı tane haftalık, beş tane iki haftada bir ve birçok aylık yayın yapan gazete ve derginin olması Ürdün yönetimi altındaki ve İsrail işgalinin ilk yıllarına kıyasla farklılıklara açık ve yapısal büyümenin yaşandığı kurumsal bir kalkınmanın varlığına işaretler. Batı'daki örneklerine kıyasla çok sofistike olmasalar da gazetelerde tacirlere, öğrencilere ve kadınlara yönelik özel bölümler olması bir yandan farklılığa açıklığı gösterirken diğer yandan içerikte çeşitliliğe işaret etmektedir. Özel alanlara yönelik çalışmaların sonuçlarını Al-Fajr'in edebi bölümünden 1980'de bağımsız bir gazete olarak çıkan Al-Fajr Al-Adabi, Al-Bayader'in edebi yayın yapmaya devam ederek siyasi ayağının Al-Bayader Al- Siyassi adıyla 1982'de siyasi bir dergi olarak ortaya çıkması ya da Al-Fajr'in 1980'de İngilizce, 1982-1983 yılları arasında İbranice yayın yapması örneklerinde gözlemlemek mümkündür. (Talhami;2007:258)

Yayınlardaki yapısal büyüme tipik Batı Şeria dokusu üzerinden açıklanmıştır. Şöyle ki başlarda tek tük ve geçici gözükten yayınlar zamanla yerini düzenli ve sık basılan yayınlara bırakmıştır. Al-Fajr birkaç ay haftalık basıldıktan sonra günlük olarak yayınlanmaya başlamıştır. Düzensiz basımdan haftalık basıma dönmek Al-Usbua`Al-Jadid için üç yıl, Al-Awdeh için iki yıl sürerken, Al-Bayader Al-Siyassi iki yıl, aylık olarak basıldıktan sonra haftalık bir dergi olabilmıştır. Batı Şeria'da basılan, satılan ve geri gönderilen gazete sayılarına ilişkin güvenilir veriler yoktur. Bununla birlikte gazeteciler ve satış bayileri arasındaki yaygın kanı El-Kudüs gazetesinin lider pozisyonda olduğu ve 10.000-15.000 kadar

dağıtım yaptığı yönündedir. Al-Fajr gazetesinin tahmini dağıtım sayısı 3.000-4.000 ve A-Sha`ab'ın 2.000-3.000 civarındadır. Haftalık A-Tali`a 5.000 civarında bir dağıtıma sahipken Al-Awdah ve Al-Bayader Al-Siyassi için bu sayı 1.500'dür. Bin kişiye 21 günlük gazetenin düştüğü Batı Şeria'da vatandaşlar birçok Arap ülkesine göre kişi başına düşen gazete bakımından iyi durumdadır. Bununla birlikte, Mısır ile eşit düzeydeyken 1000 kişiye 77 gazetenin düştüğü Kuveyt'in gerisinde kalmaktadır. 1983 öncesi bu rakam Lübnan için 72, Birleşik Arap Emirlikleri için 22 ve Tunus için 24'tü. (Pappe; 2006:267)

Bu heyecan verici arka planın aksine, Batı Şeria basınının gelişimi son 20 senedir birçok farklı engelle yüz yüze gelmiştir. Filistinliler Batı Şeria'daki gazetelerin basılmasını, dağıtımını ve okunmasını engelledikleri için İsrail sansürünü suçlamaktadır. Öte yandan Arap hükümetleri ve organizasyonlarının çıkardıkları engellerden ayrıca bahsedilmiştir. Dahası son yıllarda Batı Şeria'nın iç faktörleri de basın üzerindeki baskının nedenleri arasına eklenmiştir. (Pappe; 2006:268) Bu dönemdeki yayınlanan bazı önemli gazeteler arasında şunlar yer almaktadır;

- 1967: (Kudüs) adlı gazete Mahmoud Abo Alzulf tarafından yayınlanmıştır.
- 1970: (A`saab) adlı gazete İbrahim Fadel tarafından Beytüllahim şehrinde yayınlanmıştır.
- 1972: (Al-Fajir) adlı gazete Yosuf Naser tarafından yayınlanmıştır.
- 1972: (Al-mithaq) adlı gazete Mahmoud Al-Khateb tarafından yayınlanmıştır.
- 1985: (Al-darb) adlı gazete.
- 1986: (Al- Nahar) adlı gazete Kudüs şehrinde.
- 1981: (Al-Bayader Al-Siyasi) adlı gazete Jak khazmo tarafından Kudüs şehrinde yayınlanmıştır.
- 1982: (Al- Sunarah) Lutfi Maşaaor tarafından Nasreh şehrinde yayınlanmıştır.
- 1986 yılında ilk kez İbranice bir Filistin gazetesi yayınlanmıştır. Bu Ziad Ebu Ziad tarafından yayınlanan (Al-cesir) adında haftalık bir gazetedir.

Şekil-2. 1967-1994 döneminde yayınlanan gazeteler (Abu Harb,2015:395)

Gazete	Yıl	Şehir
Kudüs	1967	Kudüs
A`saab	1970	Beytüllahim
Al-Fajir	1972	Kudüs
Al-mithaq	1972	Kudüs
Attale`a	1978	Kudüs
Al-Bayader Al-Siyasi	1981	Kudüs
Al- Sunarah	1982	Kudüs

Al-wehda	1982	Kudüs
Al-darb	1985	Kudüs
Al- Nahar	1986	Kudüs
Al-cesir	1986	Kudüs

3.4 Beşinci Aşama: Filistin Otoritesi (1994)

Oslo anlaşmasından sonra ve Filistin Yönetimi'nde geçen dönemden sonra, "Vefa" başlıklı yeni bir haber ajansı ortaya çıkmıştır. Filistinliler yıllar sonra kendini en güvenilir basın veya medya ajansları olarak tanıtmayı başaran İsraili Arap basın tarafından yanıtılmıştır. Bu dönemde, gazetelerin yerine çok sayıda web sitesi ortaya çıkmıştır: "Ma'an Haber Ajansı", "Filistin Basını", "Filistin Bugün", "SAMA Haber Ajansı" ve "Kudüs Haberleri". Filistin gazetelerinin yanı sıra Filistin dergisi ayda iki kez İngilizce, Fransızca ve İspanyolca dillerinde yayımlanmıştır. (Khawaldah,2007)

4. Filistin'de Halkla İlişkiler Biriminin Kurulması

Modern halkla ilişkiler uygulamalarının öncülerine retorik uzmanlarının, basın ajanlarının ve diğer uygulayıcıların çalışmalarında rastlanmaktadır. Erken dönemlerden beri retorik uzmanı olarak bilinen konuşma hazırlayıcılar konuşma yazma, müşteriler adına konuşma, zor sorular karşısında eğitim verme ve ikna becerileri öğretimi gibi hizmetler vermişlerdir.

Düşünce ve davranışları etkilemek üzere bilgi iletişimi eski çağ medeniyetlerinden bu yana gerçekleşmektedir. Arkeologlar Irak'ta milattan önce 1800 yılına ait çiftçilere toprağı nasıl ekeceklerini ve sulayacaklarını anlatan bir çiftlik bülteni bulmuşlardır. (Butterick,2011:6) Plato'nun yaşadığı döneme kadar M.Ö yaklaşık 427-347 arasında, retorik ayrı bir disiplin olarak Yunanistan'da kurulmuştu. Milattan önce 483-375 yıllarında Sicilya'da yaşayan öncü retorik uzmanı Leontiniumlu Gergias bir retorik uzmanının işinin öne sürülen argümanların doğru mu yoksa yanlış mı olduğuna karar vermekten çok ikna kabiliyetini artırmak olduğunu savunmuştur. (Litwin,1994:178)

İkna kabiliyeti yüz yıllardır halkı ve kamuoyunu etkilemek için kullanılmaktadır. Halkla ilişkiler materyalleri olarak tahakkuk eden eserler antik Hindistan, Mezopotamya, Yunan ve Roma medeniyetlerine kalmıştır. Haçlı Seferleri, Leydi Godiva* efsanesi, Martin Luther'in

* (Litwin,1994,178): Efsaneye göre Lady Godiva 13. Yüzyılda yaşamış soylu bir İngiliz kadındır. Kocasının kiracıları üzerinde uyguladığı yüksek kira ücretlerini hafifletmesi için vücudunu sadece uzun saçları kapatacak şekilde soyunarak ata binmiş ve Coventry sokaklarında dolaşmıştır. Efsane o kadar çok yayılmıştır ki birçok ülkede popüler kültürün bir parçası haline gelmiştir.

faaliyetleri ve El Dorado'yu arayanların maceralarının her biri birer halkla ilişkiler uygulaması örneği olarak kabul edilir. 17. yüzyılda inanç propagandası için Roma Katolik Kilisesi'nin "Congregatio de Propaganda"yı (Propaganda Cemaati) toplaması halkla ilişkilerin gelişimine büyük bir katkı olarak nitelendirilmektedir. Söz konusu gelişme literatüre "Propaganda" terimini kazandırmış fakat kilisede inancın yayılmasını sağlayacak ölçüde büyük bir etki yaratmamıştır. Halkla ilişkiler yeni bir icat değildir. İletişim ve pozitif kamu imajının sürdürülmesinin önemi antik çağlardan beri bilinmektedir fakat modern anlamda ilk halkla ilişkiler faaliyetleri 18. yüzyılda Londra'da başlamıştır. Bugünkü anlamıyla halkla ilişkiler kavramı gerçek karşılığını ancak 20. yüzyılda bulabilmiştir. Bazı araştırmacılara göre tarihteki ilk halkla ilişkiler uzmanı Ivy Lee (1877-1934) iken, bazılarının göre Edward Bernays (1891-1995) "halkla ilişkilerin babasıdır." (Litwin,1994:26)

Grenner'in ifadesiyle (Greener,2011:8) Amerika Birleşik Devletleri'nde Halkla İlişkiler disiplini Amerikan Bağımsızlık Savaşı'na kadar uzanır. Devrime bağlı vatansever orduları genişletmek için kullanılan yöntem ve taktikler ve Boston Çay Partisi olayı erken dönem halkla ilişkiler faaliyetlerine örnek gösterilebilir. Amerikan Başkanı Thomas Jefferson "Halkla İlişkiler" terimini ilk kez 1807 yılında kullanmıştır. Kongreye yönelik yedinci konuşmasında ise "halkla ilişkiler" terimi yerine "düşünce hali" terimini kullanmıştır.

Bazı uygulayıcılar ve bilim insanları Halkla İlişkiler terimini farklı tanımlamışlardır. Stanford akademisyeni ve Amerikan halkla ilişkiler topluluğu üyesi Rex Harlow bir keresinde 500'den fazla tanımı bir araya getirmiştir. Bu tanımlar "İyi bir şey yapmak ve bununla takdir edilmek" gibi basit tanımlardan daha kapsamlı tanımlara kadar değişmektedir. Bugünkü anlamda modern uygulamaların diğer bir tanımını da Lawrence W. Long ve Vincent Hazelton yapmıştır. Onlara göre halkla ilişkiler "organizasyonların hedeflerine ulaşmak amacıyla çevrelerine uyum sağladıkları, değiştikleri ve süreğenlik sağladıkları yönetimin iletişim işlevidir. Bu yaklaşım halkla ilişkilerin sadece hedef dinleyici değil bir organizasyonun bu süreçte tutum ve davranışları değiştirdiği düşüncesiyle aynı zamanda çift yönlü iletişim ve karşılıklı anlayışı da geliştirmesi gerektiği düşüncesini ortaya koymaktadır. (Greener,2011:8)

Arap kültüründe Halkla İlişkiler 1200 yıl kadar öncesine dayanmaktadır. Bazı bilim insanlarına göre yüz yıllar önce kurulmuş olan Okaz Souk (Okaz Çarşısı) İslam öncesi Arap dünyasında halkla ilişkilerin ilk örneğidir. Bu çarşıda Arap kabilelerinde çıkan şair ve hatipler kabilelerinin onuru için diğer kabilelerle yarışmışlardır. (Alanazi,2013:20) Arapların İslam'ı kabul etmesiyle Hz. Muhammed döneminde mesajın farklı toplumlara iletilmesi ve yayılması için de halkla ilişkiler faaliyetlerine ihtiyaç duyulmuştur. Bu dönemde Halkla İlişkiler İslami öğretiler, demokrasi, dini, dili ve ırkı ne olursa olsun tüm insanlara ve toplumlara saygılı olma çerçevesinde icra edilmiştir. Halkla ilişkiler terimi Arap dünyasında çoğu zaman yanlış anlaşılmış ve tam manasıyla idrak edilememiştir.(Kirat,2005:324)

Arap Dünyasındaki Halkla İlişkiler bilgisi hala taze ve gelişmektedir. Geçtiğimiz son 20 yılda Arap Dünyasında Halkla İlişkiler ekonomi, siyaset, sosyal ve kültürel alanlarda büyük bir gelişme göstermiştir. Bununla birlikte, PR alanı hala zayıf performans, strateji eksikliği ve vizyon yoksunluğundan muzdariptir. Halkla İlişkiler alanında İnternetin benimsenmesi halkla ilişkiler çalışanlarının çok sayıda görevi daha hızlı kolayca ve yüksek oranda verimle gerçekleştirmesine olanak sağlamıştır. Her ne kadar Halkla İlişkiler kavramı Arap Dünyasında gelişen bir kavram olsa da hala birçok problemle karşılaşmakta ve Halkla

İlişkilerin doğası, hedefleri, rol ve işlevleri belirsizliğini korumaktadır. Filistin'deki durum ise bundan farklı değil hatta yıllardır süren İsrail işgali yüzünden daha kötüdür.

İsrail işgali Filistin'deki Halkla ilişkiler ve iletişim sektörlerini ciddi ölçüde biçimlendirmiştir. Diğer ülkeler halkla ilişkilerin itici gücü olan kitle iletişimi ve ekonomi alanlarında kendilerini geliştirirken ve bağımsızlıklarını kazanırken Filistin bir dizi halkla ilişkiler sorunuyla mücadele etmiştir. Filistinliler bir yandan içeride ayrışma ve sürgüne karşı insanlarını bir arada tutma mücadelesi verirken diğer yandan dışarıda Filistin'de yaşananları uluslararası topluma aktarmaya çalışmışlardır. İşgal altındaki Filistin basını devamlı sansürlenmiş, Filistin kontrolündeki ilk radyo ve televizyon kurumları ancak 1994'te kurulmuştur.

Uzun bir halk iletişimi tarihine sahip olmasına rağmen Batı Şeria ve Gazze profesyonel, endüstriyel ve akademik anlamda Halkla İlişkiler alanında hala geridir. Filistin Yönetimi'nin medya ve halkla ilişkiler faaliyetlerini şekillendiren bazı unsurlar diğer Arap ülkeleriyle örtüşmektedir. Birkaç gazete ve radyo istasyonu dışında, Filistin yayın organları hükümet birimleri, devlet kontrolündeki kurumlar ve siyasi güçler tarafından yönetilmektedir. Filistin devlet kurumları temel olarak bilgi, tanıtım ve teşvik hizmetleri vermektedir. Özel sektör ise en azından Amerika Birleşik Devletleri'nde halkla ilişkiler olarak nitelendirilmeyen pazarlama iletişimi alanında faaliyet göstermektedir. (Zaharna vd., 2009:225)

Filistin yönetimi için Halkla ilişkiler ulus inşası ve yönetiminde önemli bir rol oynamaktadır. Devlet kurumları Filistin sivil toplumunun inşasında medya ve halkla ilişkileri merkeze yerleştirmektedirler. Hükümetin halkla ilişkiler çabaları kamu politika ve programlarının genel kabulünü sağlamakta ve kalkınmada halkın katılımını etkin kılmaktadır. Filistin Yönetiminin Enformasyon Bakanlığı, Filistin Haber Ajansı (WAFA), 2007 yılında kapatılan Devlet Enformasyon Hizmetleri (SIS), Ulusal Rehberlik Vakfı ve Filistin Yayın Şirketi (PBC) olmak üzere medyayla ve belli ölçüde halkla ilişkilerle ilgilenen beş kurumu bulunmaktadır. Birçok kamu kurumunda yeni halkla ilişkiler birimleri kurulmuş ve sistemin birer parçası haline gelmiştir. Tamamı olmasa da halkla ilişkiler birimlerinin çoğu Ramallah'ta (Batı Şeria) bulunan bakanlıklarda ve Nablus ve Gazze gibi diğer önemli kentlerde bulunmaktadır. (Alkhouli, 2012:48)

Filistin yönetimi kurulduğundan beri halkla ilişkiler birimleri özellikle Batı Şeria'da birçok şirket ve kurumda faaliyet göstermeye başlamış ve birçok iletişim eğitiminin sponsorluğunu üstlenmişlerdir. Ayrıca Oslo görüşmelerini (1993, 1995) izleyen süreçte özel alanlara yoğunlaşan birçok halkla ilişkiler şirketi ortaya çıkmaya başlamıştır. Alkhouli'nin ifadesiyle (Alkhouli, 2012:48) Filistin'de kurulan ilk halkla ilişkiler şirketleri şu şekildedir:

Al Nasher: 1990 yılında kurulmuş ve yıllarca yazılım geliştirme ve grafik tasarım çözümleri alanlarında faaliyet göstermiştir. Şimdi ise halkla ilişkiler ve pazarlama ajansı olarak faaliyet gösteren şirket pazarlama, grafik tasarım ve programlama uzmanlarından oluşan bir takıma sahiptir. Al Nasher'in dinamik ekibi onun bölgedeki en önemli ajanslardan biri olmasına olanak sağlamıştır.

Sky Advertising: 1996 yılında kurulan Sky Advertising Filistin'in öncü ve en tecrübeli PR şirketlerinden biridir. Tam bir çözüm ajansı olarak müşterilerine detay odaklı ve geniş çaplı yönetim çözümleri sunmaktadır. Dünyanın en büyük PR şirketlerinden Burson-Marsteller ile

ortak olan Sky Advertising yerel ve küresel düzeyde her türlü halkla ilişkiler sorununa çözüm üretebilmektedir.

Triangle Inc.: 2009 yılında üç üniversite öğrencisinin reklamcılık alanında bilgi ve tecrübelerini paylaşma isteğinde doğan Triangle bugün dünya piyasasının büyüyen şirketlerinden biri haline gelmiştir. Reklamcılık, web ve multimedya üretimi alanında uzmanlaşan şirketin yerel ve uluslararası müşterilerle çalışmaları oldukça etkili PR ve reklamcılık kampanyaları yürütmelerini sağlamaktadır.

Ellam Tam: 2000 yılında Filistin'in ilk İletişim ve Halkla İlişkiler şirketi olarak kurulmuştur. Şirket kamu ve özel sektörden sivil toplum ve uluslararası ajanslara kadar değişen müşteri profiline yönelik stratejik iletişim hizmetleri sunmaktadır. Ellam Tam'ın ilgilendiği alanlar Sorun ve İtibar Yönetimi, Kurumsal Sosyal Sorumluluk (KSS), Finansal İletişim, Yatırımcı İlişkileri (IR), Değişim İletişimi, Kriz İletişimi, Kampanyalar, Kanaat Önderliği, Medya İlişkileri, Medya Gözlem ve Analizi, Algı Denetimi ve Amaca Yönelik Pazarlama dâhil olmak üzere tüm iletişim alanlarını kapsamaktadır. Yedi iletişim uzmanından oluşan çekirdek takımına ek olarak şirketin strateji iletişiminin çeşitli alanlarına hâkim dışalım uzmanlardan oluşan bir havuzu vardır.

5.Filistin'de Sosyal Medyanın Başlangıcı ve Gelişimi

Geleneksel medyanın aksine Filistin'de internet medyası belli bir yapıya oturtulmamış, filtresiz, anarşik ve en önemlisi çok yönlüdür. İnternet kullanıcıları sadece bilgiye erişen değil onu sağlayan hatta bilgi değişimini de gerçekleştiren kişilerdir. Bağımsız eylemlerin uygun bulunmadığı ve kimsenin söz hakkı verilmediği sürece konuşmadığı toplumlarda bu durum ilerleme yerine baltalayıcı bir unsur olarak görülebilir.

İnternet gelişimi Arap ülkelerinin çoğunda benzer süreçli bir gelişim göstermiştir. Devlet internet erişiminin temel sağlayıcısı olup onu yönetme tekeli elinde tutan kişidir. Arap rejimleri daha yeni internet pazarını özel ya da yarı özel sağlayıcılara açmıştır. Araştırmacılara göre (Mellor vd.,2011:29) Tunus, Suriye (mevcut savaştan önce) ve Suudi Arabistan gibi bazı ülkelerdeki internet kullanıcı sayısı ve kullanılan web sayfaları sayısı değişkenlik göstermektedir. Bu değişkenliğin temel sebebi bu ülkedeki internet kullanıcılarının yabancı e-posta hesapları kullanarak hükümet sansüründen kaçınmak istemeleridir.

Arap ülkelerinde her bir ADSL bağlantı hattı ortamları üç kişi tarafından kullanılmaktadır. Bununla birlikte, Mısır, Fas ve Lübnan gibi bazı Arap ülkelerinde bu sayı 10-12 kişi arasında değişebilmektedir. Mısır, Filistin ve Lübnan'da ADSL bağlantısına ilişkin kendine has bir durum söz konusudur. Bu ülkelerde bazı internet kullanıcıları kendi adına internet bağlantısı satın alıp hizmeti başka kullanıcılara satmaktadırlar. Örneğin bir mahalledeki kullanıcı internet bağlantısını birkaç hatta bölerek ücreti birlikte ödemek suretiyle komşularıyla paylaşmaktadır. Bu durum ADSL hizmeti kullanıcılarının sayısının hesaplanmasını zorlaştırmaktadır. Dahası Arap dünyasındaki internet kullanıcılarının sayısı bazı araştırmaların göstergelerinden daha fazladır bunun temel sebebi ise kullanıcılarının çoğunun internete kendi hesaplarından değil kamuya açık bilgisayarlardan, üniversitelerden, internet kafe ve benzeri kolektif ortamlardan bağlanmalarıdır.

Son olarak, internet kullanıcı hesapları tahminleri kaynaktan kaynağa değişirken, özellikle 2007 başta olmak üzere son birkaç yıldır internet kullanıcıları arasında Arap vatandaşları ve işadamlarının sayısında ciddi bir artış gözlemlenmiştir. Bazı ülkelerde son bir yıl içerisinde internet kullanıcı sayısı iki katına çıkmıştır. Filistin, Irak ve Lübnan özel vakalar olarak incelenebilirler. Her biri internet dünyasının bu ülkelerde büyüüp gelişmesine ilişkin kendine has şartlar barındırmaktadır. İnternet Filistin’de 1990’larda Oslo görüşmelerinin ardından Milli Filistin Otoritesi’nin yarı yönetimi altında işletilmeye başlamıştır. Filistin’de 2001’e kadar internet hizmeti veren 13 şirket kurulmuştur. Filistin Milli İnternet Otoritesi (PNAI) 2005 yılında internete ilişkin hizmetleri yerine getirebilmek için kurulmuştur. Filistin’de telekomünikasyon hizmetleri komşu ülkelere göre daha pahalıdır. Bunun en temel sebebi Filistin telekomünikasyon şirketi Pal-Tel ve İsrail Şebekesi arasındaki ilişkiden kaynaklanmakta olup Filistinli şirketin hizmeti önce İsrail’den satın alıp daha sonra Filistinlilere satmak zorunda olmasıdır. Öte yandan Filistin telekomünikasyon sektöründeki bu durum birtakım siyasi sorunlardan da kaynaklanmaktadır. Tüm bu sorunlara rağmen Filistin internet pazarı giderek daha fazla büyümekte ve Enformasyon bakanlığı sektörü domine etmektedir. Yine tüm bu zorluklara rağmen, İnternet telekomünikasyon Birliği’nin raporuna göre 2004 yılında Filistin’de 160.000 internet kullanıcı kaydedilmiştir. 2010 Haziran verilerine göre internet kullanıcı sayısı 356.000 olup bu sayı nüfusun yüzde 14’ünün oluşturmaktadır. Kullanım oranı ise 2000-2010 yılları arasında %91 oranında artmıştır. Bu oran Ağustos 2014’te %53.67’ye yükselmiştir. Online haber siteleri günlük bilgi akışı ve toplanmasında daha kuşatıcı bir rol oynamaktadır. Medya halkın bilgi ve haber edinmesi konusunda daima bir aracı rolü üstlenmiştir fakat bilgi iletim hızının artmasıyla basın otoriteleri ve haber kaynaklarının değeri ve güvenilirliği hatta “haber” kelimesinin tanımı değişmiş ve daha bulanık hale gelmiştir. (Mellor vd.,2011:29)

6. İnternetin Filistin ve Arap Dünyasında Yayılması Karşısındaki Engeller

Siyasi ve kültürel sansür Filistin’de genelde telekomünikasyon özelde ise internet kullanımının yayılmasına engel teşkil eden bir yapıda bulunmaktadır. Resmi ve gayri resmi uygulamalar kontrolsüz özgür internet kullanımını yasaklamaktadır. Siyasi ve kültürel sansür internetin var olan siyasi kuralları olumsuz yönde etkilemesini engellemek için hükümet tarafından kullanılmaktadır. Siyasi nüfuz alanı kontrol altına alınırken dini ve geleneksel değerlere dokunulmamaktadır.

Harcama unsuru Arap ülkelerinin çoğunda internet kullanımının günlük yaşama göre daha pahalı olmasının nedenlerinden bir diğeridir. Araştırmacılara göre (Mellor vd.,2011:30) internet kullanımının Arap dünyasında pahalı olması internet kullanımının kontrol altında tutulmasıyla alakalıdır. Örneğin Bahreyn’de bulunan Batelco şirketi interneti çok pahalı bir fiyattan satmaktadır. Basına göre bunun en temel sebebi siyasi yapıların güçlenmesini engellemek için interneti kontrol altına alma isteğidir. Suriye’de telekomünikasyon hizmetleri zaten pahalı olmasına rağmen devlet telekomünikasyon bakanlığı öncülüğünde sabit telefonlara %2 cep telefonlarına ise %3 oranında vergi zammı uygulamıştır. Bu durum devletin modern telekomünikasyon imkânlarına erişimin ülke çapında yayılmasını isteyip istemediğine dair şüphe yaratmaktadır.

Yoksulluk internetin gelişimi açısından önemli bir engeldir. Petrol zengini körfez ülkeleri hariç Orta Doğu ve Kuzey Afrika’daki Arap ülkelerinin çoğu gelişmekte olan ülkeler kategorisine girmekte olup düşük oranda gayrisafî yurtiçi hasıllara ve düşük gelir

standartlarına sahiplerdir. Bu ülkeler Yemen, Suriye, Sudan, Fas ve Mısır'dır. Böylesine fakir ülkelerde ortalama gelirin oldukça üstünde ve pahalı olan internet gibi yeni teknolojiler, bilim ve eğitim gibi alanlarla ilgilenmek yerine yiyecek, sağlık ve barınma gibi temel ihtiyaçların sağlanmasına öncelik verilmesi oldukça olağandır. Bu gerçek internetin Arap dünyasındaki yaygın kullanımını da engellemektedir.

Okur-yazar olmamak ve özellikle dijital okur-yazarlığın olmaması bir diğer engel olarak karşımıza çıkmaktadır. Arap ülkelerinin çoğunda okuma yazma oranı benzer oranlarda düşüktür. Okuma yazma bilme internetin gelişiminde önemli rol oynamaktadır. Arap dünyasında yalnızca okuma yazma oranının değil dijital medya teknolojileriyle ilgili olan dijital okuma yazma oranının da artırılması gerekmektedir.

Fiber altyapı gibi benzer şebekelerin kurumunu içeren altyapı kurulumu Arap dünyasında büyük bir sorun teşkil etmektedir. Bu durum internetin ülke çapında yayılmasını engelleyerek kırsal alanlara ve başkentten uzak bölgelere erişmesine izin vermemektedir. Yalnızca modern bilgisayarların çok pahalı olması değil bazı ülkelerdeki telefonculuk sisteminin kalitesinin düşük olması da Arap dünyasında internetin gelişmesini ve yayılmasını engellemektedir.

İnterneti kendi dillerinde kullanmalarını sağlamak suretiyle internet kullanımının yaygınlaştırıldığı güneydoğu Asya ve Latin Amerika ülkelerinin aksine, internet Arap dünyasında hala İngilizce üzerinden kullanılmaktadır. Bu durum haliyle Latin alfabesi kullanmayan dillerin mensuplarını daha olumsuz yönde etkilemektedir. İnternet sunucuları ağı ve Arap kullanıcılar bunu belli ölçüde hafifletmiş olmalarına rağmen e-posta gibi metin temelli alanlarda hala sorunlar gözlemlenmektedir.

7. Dijital Medya Teknolojisi ve Filistin'de Kullanımı

Arap dünyasında hükümetler dijital medya teknolojisini özellikle de interneti kendi çıkarları için kullanan ilk kişilerdir. Geleneksel medyadaki görünürlüklerine oranla daha etkili olan internet sayfaları temel kaynaklara yüksek düzeyli güvenilirlikle ulaşmada etkili ve serbest erişime sahiptir. Bu kaynaklar rejimin erişmek istediği resmi yazılar, konuşmalar ve makaleleri içerir. Örneğin Mısır Cumhurbaşkanlığı'nın resmi web sitesi 1999 yılından bu yana rejime ilişkin konuşma, konferans basın bildirimleri ya da diğer önemli dokümanların içinde bulunduğu tüm dokümanların en büyük arşivine sahiptir. Bu durum diğer Arap ülkelerinin resmi web siteleri ve devlet organlarının web siteleri için de geçerlidir. Hatta Arap Ligi ve diğer pan-Arap organizasyonlar bile internet aracılığıyla aktif olmaktadır.

Arap rejimlerinin halkı kontrol etme çabalarına rağmen internet temel oyuncularının farklı siyasi, ideolojik, ekonomik, etnik, kültürel ve dini arka planlara sahip kişiler ve azınlıklar olduğu alternatif bir sanal kamusal alan (siber alan) olmuştur. Bu gruplar ana akım söylemlerle marjinalleştirilmeye çalışılmış ve sıkı bir şekilde rejim tarafından kontrol edilen geleneksel medyada engellerle karşılaşmışlardır. Kamusal sanal alan olan internet, alternatif bir medya kanalı, dayanışma diyalog ve yeni bir söylem oluşturmak için bir araç ve geleneksel medya tarafından görmezden gelinen farklı tutum, söylem ve faaliyetlerin gösterilmesini sağlayan bir sahne olarak kullanılmıştır. Dahası ve en önemlisi internet, Arap toplumlarının kamusal hayata, kültürel ve sivil katılımlarını sağlama aracı olarak kullanılmıştır.

Araştırmacılara göre yukarıda da bahsi geçen güç ve organizasyonlar tarafından yürütülen bu web siteleri çevrimiçi arşivlere dönüşmüşlerdir. Bu web sitelerinden rejimlerin hareket ettikleri kavramsal çerçeveyi, gündemlerini, stratejilerini ve bunun yanı sıra getirmek istedikleri yapısal, normatif ve değersel değişimleri gerçekleştirmek için interneti nasıl kullandıklarını öğrenebiliriz.

İnternet kullanımında diğer önemli aktörler insan hakları organizasyonlarıdır. Bu organizasyonların çoğu yeniçağ medyasının bir parçasıdır, çünkü basım ve geleneksel medya kullanımlarında devlet baskısı ve sansüründen kurtulmayı belli ölçüde başarmışlardır. Arap dünyasındaki -Filistin de dâhil olmak üzere insan hakları organizasyonlarının çoğu- özellikle de yeni olanlar raporlarını ve tutumlarını web siteleri üzerinden yayınlılar. Böylece Arap dünyasındaki insan hakları ihlalleri hızlı ve ucuz bir şekilde hükümet engeline takılmadan duyurulmaktadır. Bu durumda internet kullanımı insan hakları meselelerini küresel sorunlar haline getirerek uluslararası dikkati çekmeyi ve uluslararası gündemin bir parçası olmalarını sağlar. Aynı zamanda STK'ların içsel siyasi, kültürel ve sosyal söylemler açısından rolünü güçlendirmektedir. Dolayısıyla bu web sitelerinin çoğu Arapça ve uluslararası toplum için İngilizce olmak üzere iki dillidir. Bu bağlamda Arap dünyasının en önemli web sitelerinden bir kabul edilen Mısır İnsan Hakları Organizasyonu'nun web sitesi "eohr.org" yıllık raporları ve her bir Arap ülkesine özel yayınlarıyla insan hakları ihlallerini yayınlamaktadır. Filistin İnsan Hakları Merkezi web sitesi "pchrgaza.org" ise İsrail İşgal Kuvvetleri'nin (IOF) gerçekleştirdiği Filistin'deki insan hakları ihalelerine dair en geniş ve kapsamlı arşive sahiptir.

İnternetin sağladığı teknik kapasite artırımı vatandaşların online veri girişlerini gözetleme, filtreleme, web sitelerine erişim engeli koyma ve hatta tutuklama ve taciz vakalarını da beraberinde getirmektedir. Kadın haklarının korunması ve kadınların güçlendirilmesi gibi temel konulardaki meseleleri yansıtmak adına iyi bir araç olan internet kadın organizasyonlarının propaganda yapmalarına ve dijital medyadan faydalanmalarına olanak sağlamıştır. Kadınların aktivite ve davranışlarının aile ve toplum tarafından sıkı kontrol altında olduğu ataerkil toplumlarda internetin anonim kullanımı söz konusu geleneksel baskılardan kaçınmak ve korunmak açısından gereklidir. Birçok kadın organizasyonu fikir ve tecrübelerini paylaşmak üzere internetteki forum sitelerini tercih etmekte ve bu web siteleri üzerinden bilgi ve karşılıklı yardım alışverişinde bulunmaktadır. Bu web sitelerinden çoğunda Arap dünyasında tabu olarak görülen kadına karşı şiddet ve namus cinayetleri gibi konular tartışılmaktadır. Örneğin, resmi olarak Ramallah'tan yayın yapan Sosyal İşler Kadın Komiteleri Derneği web sitesinde (AWCSW.org) organizasyonun misyonunun Filistinli kadınların sosyal, eğitimsel, ekonomik ve siyasi kalkınmasını sağlamak, kadınların kapasitelerini geliştirerek, sosyal ve yasal farkındalıklarını artırmak, kadınların eşit olarak aktif vatandaşlar, merkezi karar vericiler olmalarını ve liderlik rolü üstlenmelerini sağlamak, kadınların ihtiyaçlarına değinerek kadınlık onuru ve kadın haklarını savunmak olduğu belirtilmektedir.

Ticari, devlet ya da siyasi partilere ait medya kuruluşları da kitle iletişim araçları içerisinde sesini duyurabilmek için yeni bir kanal olan interneti aktif bir şekilde kullanmaktadır. Bu durum sadece Mısırlı Al-Ahram gazetesi gibi yaygın basılı medya araçları için değil Al-Jazeera gibi televizyon kanalları için de geçerlidir. İnternette yayın yapan bazı medya kuruluşlar o kadar fazla kullanıcı tarafından takip edilmektedir ki bu kişilerin sayısı ülkenin Naseej, Elaph ve Masrawy gibi elit gazete okuyucularının sayısından bile fazladır. Arap

dünyasında geleneksel ve ana akım medyanın yayınlamadığı çocuk istismarı, çocuk hakları ihlalleri, çocukların cinsel istismarı ve doğal kaynakların, çevre ve arkeolojik alanların korunması gibi hassas konularda internet temel medya yayın organı olarak kullanılmaktadır. Bu açıdan internetin Arap dünyasında hızla yayılması gazete ve benzeri medya kuruluşlarını internette yayın yapmaya teşvik etmiştir. Bölgedeki birçok kuruluş kendi web sitesini kurmuştur.

2015 yılında internette faaliyet gösteren 135 milyon blog sitesinden 2016 yılının son istatistiklerine göre 40 bini Arap blogosferine aittir ve bu yıldan sonra Arap dünyasındaki blog sayısının tam sayısal değerine erişilememektedir. 2009 yılında Harvard Üniversitesi Berkman İnternet ve Toplum Merkezi baskıcı ve otoriter rejimler altındaki ülkelerin demokratik süreçleri üzerinde internetin etkisini incelemek üzere Arapça blog sitelerini analiz etmiştir. Arap blogosferi Arap ülkelerinden ve Amerika Birleşik Devletleri, Güney Amerika ve Avrupa’da yaşayan, Arapça konuşan göçmenlerin oluşturduğu karmaşık bir şebekedir. “Arap blogosferini Haritalamak: Online Siyaset ve Muhalefet” adlı çalışmanın sonuçlarına göre Arap blogosferinin bir kısmında vatandaşların ihtiyaç duydukları bilgileri edinebilecekleri ve birçok konuda fikir alışverişi yapabilecekleri şebekesel bir kamusal alan ortaya çıkmaktadır. (Top Languages of the internet,2016)

Blog yazarlığı Arap dünyasında yeni bir olgu olmasına rağmen Arapların kendilerini ifade etmeleri ve kamusal ve bireysel şikâyetlerini gün yüzüne çıkarabilmeleri açısından etkin bir araç haline gelmiştir. Gençler başta olmak üzere İnternet kullanıcılarının geneli ifade özgürlüklerini bu araç vasıtasıyla gerçekleştirmeye çok isteklidir. Blog yazarlığının Arap dünyasında bu kadar yaygın hale gelmesinin bir diğer sebebi de Arapçanın günlük formuyla kullanılabilmesidir. Günlük Arapça dil kullanımından neredeyse tamamen farklı olan medyadaki resmi Arapçanın kullanımının aksine blog yazarları köşelerinde cadde ve kafelerde konuşulan Arapçayı kullanmaktadır. Bu durum gençlerin normalde pek tasvip edilmeyen günlük konuşma Arapçasını kullanmasına olanak sağlamıştır.

Arapça blogları incelediğimizde bu bloglarda edebiyattan kişisel konulara ve teknik ipuçlarına kadar değişen geniş bir yelpazede birçok farklı konunun ele alındığı görülmektedir. Blogların yaygın olarak kullanılmasının en önemli nedenlerinden biri olarak Arap dünyasında demokrasinin gelişimi savunan siyasal hareketlerin politik-aktivist alanda yer alma talebi gösterilebilir. Bu talebin sıklıkla gündeme geldiği görülmektedir.

8. Arap Dünyasında ve Filistin’de Sosyal Medyanın Uyanışı

Fas’tan Bahreyn’e kadar neredeyse tüm Arap dünyasının etkin bir sosyal medya ortamına kavuştuğu ve 2007’de 100 milyondan fazla Arap kullanıcıyı kapsadığı düşünülen kitlenin internete katılımının sağlandığı görülmektedir. Sosyal ağlar insanları bilgilendirerek, mobilize ederek, eğlendirerek, topluluklar oluşturarak, şeffaflığı artırır ve hükümetlerin hesap verebilir olmalarını sağlar. Aslında bugün Arapça sosyal medya siteleri, bloglar, online oyunlar ya da diğer dijital platformlara bakıldığında rejimlerin medya üzerindeki kontrolünü kaybettiği ve

Arap dünyasında şimdiye dek eşi benzeri görülmemiş bir ifade özgürlüğü ve bilgiye erişim serbestliği yaşandığı görülmektedir. (Ghannam,2011,36)

Dünya çapında internet kullanıcı sayısının 2010 yılının sonuna kadar 2 milyar olması bekleniyordu. Arap dünyasındaki internet kullanıcı sayısı ise gün geçtikçe artmakta fakat hükümetler bu sayıları bazen abartabilmektedir. 2009 yılında Arap danışmanlar grubu adlı Ürdün merkezli danışmanlık firması tarafından Arap ve Arap olmayan kişilerden oluşmak üzere 16 Arap ülkesine yönelik araştırmada 40 ila 45 milyon internet kullanıcılarına rastlanmıştır. Arap Bilgi Raporu 2009'a göre bu sayı 60 milyondur. Filistin İstatistik Bürosu verilerine göre Filistin'de internet kullanım oranı %53,67dir. (Ghannam,2011:22)

Her ne kadar internet beraberinde avantajları ve kolaylıkları getirmiş olsa da otoriter rejimlerin baskı ve kısıtlamaları da bir taraftan devam etmektedir. Arap hükümetlerinin sosyal medya reaksiyonları blogosfer savaşlarına yol açarken hükümet koruma duvarlarını (firewalls) aşmaya çalışan proxy sunucuları ve diğer yöntemler daha fazla hükümet sınırlandırmalarıyla karşı karşıya kalmaktadır. Hükümet otoriteleri bölgede blog yazarlarına, gazeteci, sivil toplum ve insan hakları aktivistlerine yönelik oldukça ciddi yaptırımlar uygulamaktadır

Filistinliler de dâhil olmak üzere yüzlerce Arap aktivist, gazeteci ve yazar yazılarından dolayı tutuklama ve yıldırma politikalarına maruz kalmıştır. Filistinliler için bu durum İsrail Hükümeti ve onun tacizlerine maruz kalan kişiler açısından daha zordur. İnsan Hakları Enformasyonu Arap ağı web sitesinde bazı internet sayfalarını yasaklayan Arap ülkelerinin bir sıralamasını yayınlamıştır. Listenin en başında Suriye bulunmaktadır. (Annual Report,2016) Her ne kadar internet Arap dünyasında çeşitli baskı aktörleri tarafından kısıtlamalara ve engellere maruz kalsa da gazeteciler ve entelektüeller kendi bloglarını kullanarak geleneksel medya aracılığı ile sahip olmalarının mümkün olmadığı bir özgürlüğe kavuşmaktadır.

İnternet ve sosyal medyanın getirdiği teknik imkânlar; aktivistleri ve vatandaşları takip etmek, engellemek, erişimlerine filtre koymak, internet sayfalarını engellemek ve onları tutuklamaya kadar varan birçok kısıtlayıcı yöntemi de beraberinde getirmektedir. Birçok STK ve hükümet eleştirisi yapan gruplar e-posta hesapları ve web sitesi içerikleri üzerinden siber saldırılara uğramışlardır.

İnternet kullanıcıları geleneksel kırmızı çizgiyi geçmese bile bölgedeki yönetimler internetteki aktivitelerinden dolayı bireylere yönelik tutuklama, erişim engeli koyma, hapis cezaları ve para cezaları gibi uygulamaları meşru kılabilmek için acil durum, anti-terör, internet sağlayıcısı kullanım sözleşmesi ve basın yayın kanunları gibi birtakım yasal kısıtlamalar getirmekte, internet ortamını düzenleyen ve içeriklere müdahale eden yasalar çıkarmaktadır.

Bazı yayın organlarının yazılı baskı yerine elektronik versiyonlarla yayın hayatına devam etmesi çevrimiçi haber okuma eğiliminin artmasını ve geleneksel medyadan okuyucu kazanılmasını sağlamaktadır. Yerli sosyal medya platformları gündemdeki olayları ve kültürel sanatsal faaliyetleri halkın istediği kalitede haberler, çevrimiçi haber videoları ve forum şeklinde aktararak sanal dünyayla gerçeği birleştirmek için blog yazarlığının ötesine geçmeye çalışmaktadır.

Sonuç

Dijital medyanın ön plana çıkmasıyla Arap dünyası ve Filistinliler düşüncelerini özgürce ifade edebilecekleri bir ortam bulmanın vermiş olduğu huzurla rahat bir nefes almıştır. Fakat uzmanların söylediklerine göre Arap dünyasındaki internet kullanıcılarının kazandıkları bu iletişimsel ve teknik kapasitenin etkisi beklentiler ve siyasi rejimler değişene kadar kendini yıllar hatta on yıllar boyunca hissettirmeyecektir. Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da şu anda bile geleneksel olarak sınırları aşmayan ve hassas olmayan konulardan bahsedildiğinde dahi riskli durumlara yol açmak söz konusudur.

Özgürlük Evi adlı sivil toplum kuruluşunun raporuna göre erişim engeline takılmayan web siteleri olsa bile internet özgürlüğü düşüşün eşliğindedir. Arap toplumlarında internet tabanlı bilgi dağıtım platformlarının olumlu etkileri gözlemlense de medya ortamına yönelik şahıslara ve monarşiye hakaret, lekeleme ve olağanüstü hallerle ilişkin katı yasalar tarafından kısıtlama getirilmektedir. Mısır, Libya, Suudi Arabistan, Filistin ve Yemen'de bağımsız görüşlerini paylaştıkları için ciddi yaptırımlara maruz kalan gazeteci ve blog yazarları bulunmakta ve bu durum internet özgürlüğü açısından endişe uyandırmaktadır.

Filistin'de basın faaliyetleri 2014 yılında özellikle İsrail-Gazze çatışmasının tavan yaptığı dönemde İsrail'in Gazze'deki Filistinlilere 50 günlük askeri operasyon düzenlediği dönemde gerilemiştir. Gazze'nin altyapısını derinden etkileyen ve yerel medya ofislerini de vuran bombalı saldırılar sonucu birçok gazeteci yaşamını yitirmiştir.

Batı Şeria'daki gazeteciler içinse durum daha iç açıcı olmamıştır. İçeride güvenlik önlemleri adı altında hem El Fetih kontrolünde olan Filistin otoritesi hem de İsrail işgal güçleri tarafından birtakım kısıtlama ve istismarlara maruz kalmışlardır. İsrail kuvvetleri yıl boyunca gazetecilerin sahada çalışmalarını da engellemişlerdir. Birçok yerde bulunan kontrol noktalarında arama, soruşturma ve kısa süreli tutuklamalar sebebiyle gazeteciler işlerini yapmaktan alı konmuşlar ve işgal edilmiş bölgede yaşananları yeterli seviyede aktaramamışlardır.

Batı Şeria'daki gazeteciler özellikle siyasi olarak hassas konulara değindiklerinde ya da hükümeti eleştirdiklerinde Filistin otoritesi güçlerinin saldırı ve keyfi tutuklamalarına maruz kalmışlardır. Filistin kalkınma ve medya özgürlüğü merkezine (MADA) göre 2014'te gerçekleşen medya özgürlüğü ihlallerinin % 90'ından Filistin tarafı sorumludur.

Filistin otoritesi haber ve fikirlerin yaygın kaynağı olan internet kullanımına belli ölçüde serbestlik tanımaktadır. Uluslararası telekomünikasyon birliği 2014 yılında Batı Şeria ve Gazze'de yüzde 54 oranında internet erişimi kaydetmiştir. MADA'ya göre, (Darweish ve Rigby;2015:94-95) altyapı yetersizlikleri ve yüksek fiyatlı hizmet seçeneklerine bağlı olarak Batı Şeria sakinlerinin yalnızca yüzde 34'ü ve Gazze'lilerin ise yalnızca 28'i internet erişimine sahiptir. Güvenilir telekomünikasyon teknolojilerine erişim İsrail'in kısıtlamalarından dolayı oldukça zordur. Ne Batı Şeria ne de Gazze'de bağımsız telekomünikasyon altyapısı vardır. Telefon hizmeti vermek için gerekli tüm yönlendirme anahtarları, hücre kuleleri ve ana kapı anahtarları İsrail'in kontrol ettiği topraklardan gelmektedir. Ayrıca, bölgeler arası elektromanyetik spektrumu da kontrol eden İsrail yönetimi Filistinli şirketlerin 3G mobil internet hizmeti sunmasını engelleyerek pazarı İsraili firmaların tekeline bırakmaktadır. MADA Mayıs 2016'da 16 tanesi İsrail güçleri ve 10'u farklı Filistinli

gruplar olmak üzere Filistin’de toplam 26 medya özgürlüğü ihlalinin yapıldığını ve Nisan ayında 29 olan bu sayının çok da fazla düşmediğini gözlemlemiştir.

Geleneksel medya açısından sosyal medyanın ne anlama geldiğine dair sıcak bir tartışma gündemi bulunmaktadır. Geleneksel basın açısından özellikle gazetelerin geleceğinin sosyal medya tarafından tehdit edildiği bir durumdadır. Hatta bazı iletişim bilimcilerin ifadesiyle sosyal medyanın gazeteciliğin yerini alacağı öngörüsü halen gündemdedir. Ancak günümüzde yalnızca bilim adamları değil aynı zamanda medya sektörünün de ön plana çıkardığı olgu; sosyal medyanın geleneksel basına getirdiği düşük tiraj ve ekonomik zorluklardan ziyade sunduğu fırsatları değerlendirme ve geniş kitlelere kolayca ulaşma seçeneği olmuştur.

Gazetecilik açısından bakıldığında sosyal medyanın getirdiği en önemli avantajların başında geniş kitlelere ulaşma gücü gelmektedir. Bilgi ve haberin dolaşımında kolaylık ve iki yönlü iletişim sağlaması, izleyici ve okuyucuların tepki ve içeriklere doğrudan katılımını sağlaması sosyal medya ve gazeteciliğin birbiriyle eşgüdüm halinde olmasını zorunlu kılmaktadır. Filistin örneğinde de görüleceği üzere siyasi ve demokratik ifade zorluklarının yaşandığı otoriter coğrafyalarda sosyal medya ve gazetecilik olgusu, kitlelerin kendilerini ifade biçimlerini etkilediği görülmektedir. Filistin coğrafyasında yerel haber niteliği taşıyan bir haberin sosyal medyanın etki gücüyle kısa sürede uluslararası boyut kazanmasının mümkün olabileceği görülmektedir.

Tarihsel gelişim sürecine bakıldığında siyasi, askeri ve ekonomik mücadelelerin her zaman gündemde olduğu Filistin’in bu anlamda özel bir coğrafya olduğu görülmektedir. Bu özel coğrafyada gazetecilik, halkla ilişkiler ve sosyal medya gibi iletişime dair olguları ele aldığımızda bütün aktivizm ve mücadele biçimlerinin iletişim araçlarına da yansıdığını görmekteyiz. İletişimin ve ona dair olguların reel hayatın her alanına, siyasi, kültürel ve ekonomik boyutlarıyla yansımaları olmaktadır. Filistin’deki iletişime dair olguların tarihsel sürecini anlamak ve anlatabilmek için de bu aktivizm ve mücadele boyutunu anlamlandırabilmek bu açıdan önem taşımaktadır.

Sonuç olarak sosyal medyanın Arap dünyasındaki uyanışı gerçekleşmiş olsa da ifade özgürlüğü konusunda ciddi engeller söz konusudur. İnsan hakları konusundaki engeller, hak ihlalleri özellikle Filistin coğrafyasında yoğunlaşmakta, bu konudaki Birleşmiş Milletler ve diğer uluslararası kuruluşların duyarsızlığı ve sessizliği düşündürücüdür. Teknolojik gelişmelere ve yeni iletişim teknolojilerine erişimde yaşanan güçlüklerle ekonomik, kültürel ve siyasi engellerin de eklenmesiyle özellikle Filistin coğrafyası özelinde toplumsal hayatın gelişmesi ve yaşam kalitesinin artırılması noktasında ciddi sorunların olduğu görülmektedir. Bu sorunların dile getirilmesi ve uluslararası kamuoyuna aktarılması konusunda yine sosyal medya ve iletişim teknolojilerinin kullanılmasının etkili olduğu ya da olabileceği ilk akla gelen çözüm olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kaynakça

- Abu Harb, Q.(2015): Digitisation of Islamic manuscripts and periodicals in Jerusalem and Acre, From Dust to Digital: Ten Years of the Endangered Archives Programme, ed. by Maja Kominko, Cambridge, UK: Open Book Publisher, 377-416.
- Adeb, M.(1960): “Arab press and its development since it was established”, dar El-Hekma Library, Beirut.

- Alanazi, S.(2013): A Study of Public Relations at King Saud University, A Research Paper Master of Arts, Indiana: Ball State University.
- Alkhouli,M.(2012): “Public Relations Practice in Palestinian Universities, 1994-2012”, University of Exeter, Arab and Islamic Studies Phd. Thesis.
- Annual Report (2016): Skeyes center for media and cultural freedom, (Çevrimiçi 07/07/2016) <http://www.skeyesmedia.org/ar/Home>
- Butterick, K.(2011): *Introducing Public Relations Theory and Practice*, London:Sage Publications.
- Darweish, M.& Rigby, A. (2015): *Popular Protest in Palestine The Uncertain Future of Unarmed Resistance*, London: Pluto Press.
- Encyclopedia Palestina: (Çevrimiçi 26/08/2014) <http://www.palestinapedia.net/%D8%A7%D9%84%D8%B7%D8%A8%D8%A7%D8%B9%D8%A9/>, (Erişim:06/03/2016)
- Essoulami, S.(2016): “The press in the Arab world: 100 years of suppressed freedom”, (Çevrimiçi) (Erişim: 01/06/2016) <http://www.al-bab.com/media/introduction.htm>
- Ghannam, J. (2011): “Social media in the Arab World: Leading up to the uprising of 2011”, Center for International Media Assistance, Washington.
- Greener, T. (2011): “Practical PR”, Toney Greener & Ventus publishing ApS.
- Khabha, M.(2004): *Under the Eyes of the Censor: The Role of the Palestinian Press in the National Movement Between the Two World Wars*, Arab Academic Institute: Beit Berl College.
- Khawaldah, A. (2007): “The Palestinian Resistance Radio (1968-1982) and clarify its role in the cuase of the Palestinian people and resolve”, Scientific Research Papers.
- Kirat, M. (2005):“Public Relations Practice in The Arab World: A Critical Assessment”. *Public Relations Review:Elsevier*, (31), 323-332.
- Litwin, M.L. (1994): *The Public Relations Practitioner’s Playbook*, USA: Authorhouse.
- Mellor N., Ayish M., Dajani N., Rinnawi K.(2011): “Arab Media: Globalization and Emerging Media Industries”, Polity Press, Cambridge: United Kingdom.
- Özdalga, E.(2016): “Bir Tasavvur ve Ustalık Olarak Tarihsel Sosyoloji”, ed. Elisabeth Özdalga, *Tarihsel Sosyoloji*, İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 8-63
- Pappe, I. (2006): *A History of Modern Palestine One Land, Two Peoples*, U.K.: Cambridge University Press.
- Roper, G. (2007): “The printing press and change in the Arab world”. *Agent of change: print cultural studies after Elizabeth Eisenstein*. Ed. Sabrina Alcorn Baron, Eric N. Lindquist & Eleanor F. Shevlin. Amherst & Boston: University of Massachussetts Press, in association with the Center for the Book, Library of Congress, 250-267.
- Rugh,W.(1979): “The Arab Press” Syracuse University, New York, United States of America.
- Shinar D., Rubinstein D. (1987): “Palestinian press in the west bank: the political dimentions” *The Jerusalem Post*.
- Suleiman, M.(2009): “Early printing presses in Palestine: A historical note”, *Jerusalem Quarterly*, Institute for Palestine studies.
- “Top languages of the internet, today and tomorrow”, (Çevrimiçi 06/07/2016) <https://blog.unbabel.com/2015/06/10/top-languages-of-the-internet/>
- Talhami, G.H.(2007): *Palestine in the Egyptian Press From Al-Ahram to Al-Ahali*, USA: Lexington Books.
- Tarban, M. (2009): “the online Palestinian Media”, (Çevrimiçi) <https://www.alwatanvoice.com/arabic/news/2008/12/27/134133.html>
- Tarban, M. (2016): “The history of palestinian newspaper”, (Çevrimiçi)

- <http://www.minfo.ps/arabic/index.php?page=main&id=136>, (18/06/2016)
- Turban, M.(2010): “The Palestinian Press on the Ottoman Period”, (Çevrimiçi)
<http://www.startimes.com/f.aspx?t=25701155>
- Yaghi, A.(1981): “Contemporary Palestinian Literary Life”, Al-Ofuq Printing House: Beirut.
- Yoush’a, Y.(1974): “History of Arabic journalism in Palestine during the Ottoman era 1908-1918” Dar Al- Maarif printing house, Jerusalem.
- Zaharna, R.S., Hammad, A.I., Masri, J. (2009): “Palestinian public relations Inside and out”, The Global Public Relations Handbook Theory, Research and Practice, eds. Krishnamurthy Sriramesh & Dejan Verčič, Routledge: United Kingdom, 220-242
- Zoghbi, P. (2016) “The first Arabic script printing press in Lebanon”, (Çevrimiçi 04/03/2016)
<http://blog.29lt.com/2009/01/05/the-first-arabic-press/>, (Erişim:05/01/2009).